

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

М. ПЕШИКАН

(Београд)

ПИСАРСКЕ СЕКЦИЈЕ У СТРУШКОМ ПРЕПИСУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Струшки препис Душановог законика сматра се најстаријим од свих преписа овог изузетно важног споменика, због чега му се, иако је оштећен и само фрагментарно очуван, придаје посебан значај. И капитални зборник свих преписа, чије издање припрема Српска академија наука и уметности (Одбор за изворе српског права), почиње Струшким преписом, уз који ће бити објављен археографски опис Д. Богдановића и општа филолошка анализа И. Грицкат.¹ Овде ће, међутим, бити расправљано једно специфично, досад необрађивано питање — писарске секције у Струшком препису. За ову анализу служио сам се фотокопијом споменика коју је, заједно са пропратном расправом, објавио Н. Радојчић у Јужнословенском филологу XXII.

1

У поменутој расправи Н. Радојчић покреће питање је ли Струшки препис писан једном или двома рукама: „Текст . . . је писан читко и јасно, можда све истом руком, а можда од Л. 10 па до краја сачуваног текста другом руком; ја сам склонији веровати да има две руке него једна“.

У ствари, подробнија палеографско-филолошка анализа даје довољно елемената за сасвим одређен закључак:

Струшки њрепис Душанова законика њисала су наизменично два њисара, дваџиџ се сменивши на очуваним лисџовима; њрви њисар (њисар А) најџисао је њрва чеџиџри лисџа осим њеџи редова на дну њоследње (46)

¹ Ове радове имао сам у рукама као рецензент у Одбору, а препис текста који је направио Д. Богдановић доста ми је помогао у читању текста на снимцима.

сѣранице, а зајим сѣранице 126 и 13а, док је преостале две шрећине очуваног шекста писала друга рука (писар Б).

О томе сведочи:

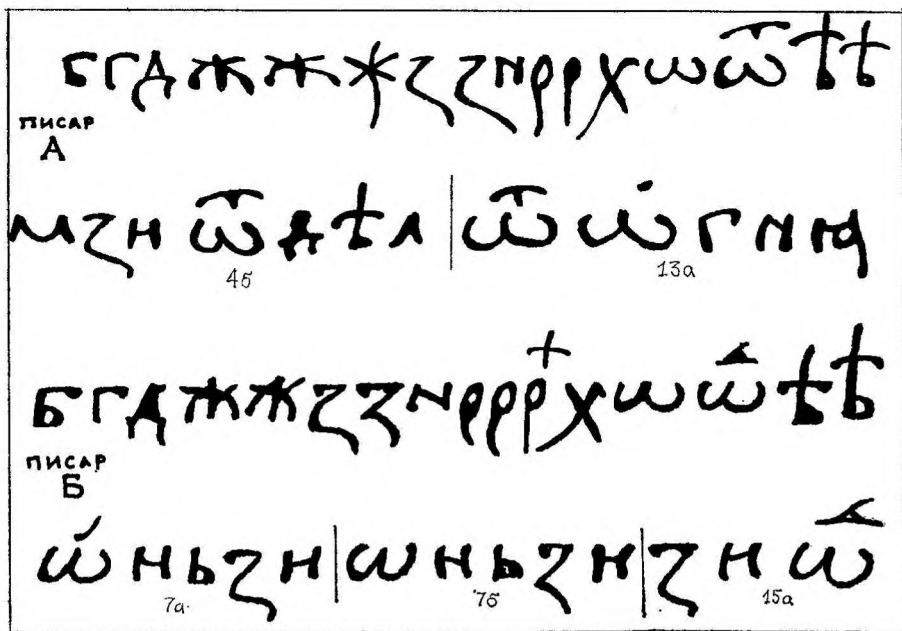
— графика, где се у појединим детаљима и дуктусу уочљиво разликују фигуре слова з, ж, ш, н, р, х, в, г и др.;

— ортографија, где нпр. постоје разлике у употреби омеге и широког е (ѿ) ван почетка речи, а такође у представљању гласова љ и љ;

— посебно третман „јата“, где, поред неких графичко-ортографских разлика, долази до изражаја различит гласовни систем.

2

Рукописи струшких писара нису одмах уочени вероватно зато што је њихов графички модел, инвентар облика — готово идентичан, при чему уочавању секција посебно смета неједнака густина кузивних елемената у тексту једног истог писара, тако да у првом утиску више пада у очи разлика у оквиру једног рукописа — нпр. при упоређивању прве и друге деонице писара А — него између неких секција различитих писара. Ипак су и елементи којима се један рукопис разликује од другог доста изражени (в. и приложени графички приказ разлика):

— писар А има з са закржљалом пречкицом без ресе и слободном вијутом у доњем делу, док је за писара Б карактеристично з са ресицом, најчешће и са оштрим углом у доњем делу, а и његово з са вијутом је друкчије него код писара А;

— писару А је својствен висок положај пречкице на н, а писару Б није;

— код писара А десни лук омеге као да бежи удесно, тежећи контурама елипсе (чија велика ос иде косо и силазно), а код писара Б тај лук тежи кругу;

— пречкица слова г и в код писара А тежи увис (уз изв. испупчавање), а код писара Б није тако;

— писар А има ж од две дијагонале и стубића (дијагонале се често укрштају лево од стубића, ексцентрично), а писару Б је својствено ж друкчије структуре, где лева ножица и десни рошчић не стоје у истом правцу, не чине исту линију;

— писару А је својствен улево а писару Б удесно отворени лук ножице слова р;

— слово х писара Б има разведеније кракове (и друкчији угао укрштања) него код писара А.

Овај списак никако није исцрпан, јер се при дужем посматрању текста у секцији писара А уочава изразитији и доследнији лични рукопис и очигледно већа рутинираност, док је дуктус писара Б „тврђи“, сличнији уницијалном писму. Таква разлика у брзини кретања и притиску пера нужно оставља неког трага у лику практично свих слова, и ове слабо приметне разлике у потезу, до којих долази мимо воље и свесног опредељења писара, у ствари су сигурнији знак личног рукописа него подударане форми слова.²

3

Као ни у другим средњовековним рукописима, ни у Струшком препису не налазимо неки чврст и доследно примењиван ортографски систем, и примена појединих „правила“ доста је факултативна. Ипак неке анализиране појаве сведоче да су се у секцијама наших писара одразиле доста различите ортографске школе.

² Тек после формирања брзописа долазе до пуног изражаја особености дуктуса и лични рукопис, остављајући знатног трага и на полууставно писмо какво имамо у Струшком препису, нарочито код писара А.

ѡсѣѣнь (1:0): 30.4б;
 дѣд- (1:0): 94.13а;
 дѣл- (4:0): дѣль 10.2а, ѡдѣленъ и сл. (х 2) 28.4б, прѣдѣлѣ 89.12б;
 дѣло (3:0): дѣла 10.2а, дѣло 93.13а (х 2);
 дѣт- (1:0): дѣтѣца 5.1б;
 *кѣде/кѣдѣ (0:1): гдѣ 91.12б;
 коудѣ (1:0): 22.3б;
 повелѣ- (2:0): Повелѣва 89.12б, повелѣва 93.13а;
 желѣзо (1:0): 92.13а;
 ѡслѣп- (2:0): ѡслѣп[и] 89.12б, ѡслѣпѣ 91.13а;
 хлѣв- (1:0): хлѣвѡи 28.4б;
 нѣ(сть) и сл. (8:0): нѣ 19.3а, нѣѣ: 18.3а, 21.3б, (х 3), 27.4а, 89.12б;
 нѣсоу 93.13а;
 -рѣз- (1:0): оуѣрѣжеѣ 27.4а;
 старѣи- (1:0): старѣиѣга 18.3а;
 ѡбрѣт- (5:0): ѡбрѣте (лигатура рѣ) 2.1а, 6.1б, 18.3а, 27.4а, 28.4а;
 оумрѣ- (1:0): ѡ оумрѣни (наслов) 20.3а;
 грѣх- (1:0): съгрѣшениѣ 1.1а;
 прѣ- (5:0): прѣслоушавъ 2.1а, прѣдѣлѣ (Lsg.) 89.12б, прѣслоуша 90.12б,
 прѣслашници 90.12б, прѣда 91.13а;
 напрѣда (1:0): 93.13а;
 прѣзъ (1:0): 26.4а;
 прѣти (сѣ) (2:0): прѣти (х 2) 19.3а;
 сѣно (1:0): сѣна 26.4а;
 братен-/братѣн- (1:1): братѣнѣци 28.4б — Братенѣци 18.3а.

ѣ : ѣ код писара Б

-ѣ у Lsg. *о-основа* (0:6): сѣлѣ 39.6а, соудѣ 41.6б, дворе 48.7а, съворѣ 86.12а,
 законѣце 101.14б, соудѣ 103.15а;
 -ѣ у DLsg. *а-основа* (6:14): издавѣѣ 66.9б, книзѣѣ 104.15б, силѣ 43.6б, горѣѣ
 49.7б, вонсѣѣѣ 75.10а, 75.10б — ѡправе 96.13б, книзѣ 35.5б, силѣ
 39.6а, жоупѣ 32.4б, 32.5а, 51.7б, 97.14а, порѣѣѣ 94.13б, вонсѣѣѣ 76.10б,
 77.10б; ц(а)рѣѣѣ 68.9б, 78.10б, 81.11а; соудѣѣѣ 104.15б;
 -ѣ у NAd. *а-основа* (2:2): роуѣѣѣ 51.7б, рѣѣѣѣ 55.8а — роуѣѣѣ 43.6б,
 книзѣѣѣ 40.6а;
 -ѣмѣ у зам. *ѣромѣни* (0:3): вѣсѣмѣ 71.10а, 102.15а, ѡнемѣѣѣѣ 102.15а;
 -ѣхѣ у зам. *ѣромѣни* (0:1): всѣхѣ 99.14а;
 забѣѣѣѣ (0:1): ѣ 31.4б;
 ѡбѣѣѣ (2:1): ѣ 43.6б, 55.8а — ѣ 51.7б;

- вѣг- (0:2): € 86.12а, 88.12а;
 вѣгд- (1:1): € 48.7а — € 79.11а;
 вѣгс- (0:2): € 53.8а, 76.10б;
 вѣгр-, -вѣгр- (4:0): € 88.12а, 95.13б, 102.15а, 103.15б;
 дѣвѣ (0:1): € 40.6а;
 вповѣд- (1:0): вповѣ (ѣрез.) 82.11а;
 сѣгдог- (1:1): € 37.6а — € 37.6а;
 рѣзг (9:0): € 31.4б, 35.5б, 68.9б, 85.11б (х 2), 97.13б, 98.14а, 103.15а, 104.15а;
 дѣло (0:1): € 103.15а;
 *кѣдѣ/кѣдѣ (0:13): € 39.6а, 40.6а, 44.6б, 73.10а, 79.10б, 81.11а, 82.11а, 87.12а, 99.14а, 102.14б, дог'дѣ и сл. 48.7б, 62.9а, 103.15б;
 -дѣ/дѣ у др. ѣрил. за месѣо (0:2): вѣдѣзи 48.7а, вѣдѣзи 48.7а;
 -дѣ у ѣрил. за ѣравац и ѣросѣирањг (0:6): ког'дѣ 31.4б, 32.5а, 37.6а, 47.7а, 104.15б, тог'дѣ 31.4б;
 гогдѣ (0:2): € 87.12а, 102.14б;
 повелѣ- (0:2): повѣлѣо 84.11б, повѣлѣва 85.11б;
 плѣн-, -плѣн- (2:4): € 78.10б (х 2) — € 78.10б, 86.12а, 87.12а, 87.12а;
 слѣд- (0:1): € 97.13б;
 -мѣс- (0:3): € 97.14а, 99.14а (х 2);
 мѣх- (1:0): € 56.8а;
 нѣ(сѣ) (6:9): € 35.5а, 41.6б, 48.7а, 60.8б, 62.9а, 83.11б — € 59.8б, 62.8б, 68.9б, 71.10а, 77.10б, 85.11б, 85.12а, 94.13б, 97.13б;
 рѣчѣ (1:1): € 84.11б — € 42.6б;
 вѣрѣт- (14:2): € 32.4б, 44.6б, 47.7а, 48.7а, 53.8а, 54.8а, 55.8а, 59.8б, 84.11б (х 2), 86.12а, 87.12а, 88.12а, 104.15б — € 99.14а, 104.15а;
 гогѣх- (1:0): € 33.5а;
 прѣ- (ѣрефикс) (18:0): € 36.5б, 39.6а, 61.8б, 71.10а (х 3), 75.10а, 75.10б, 82.11а (х 2), 84.11б, (х 3), 86.12а, 99.14а, 102.15а (х 3), 104.15б;
 прѣдѣ (10:0): € 46.6б, 46.7а, 48.7б, 49.7а (х 2), 61.8б (х 2), 63.8б (х 2), 103.15а;
 прѣгѣ (1:0): прѣгѣ 36.5б;
 напѣдѣ (2:0): € 79.11а, 97.13б;
 прѣзѣ (3:0): € 85.11б, 86.12а, 87.12а;
 потѣвѣ- (1:0): € 74.10а;
 сѣд- (1:1): € 46.6б — € 46.7а;
 сѣно- (0:2): € 57.8а, 58.8б;
 вѣсѣк- (0:3): вѣсеког 43.6б, 51.7б, 55.8а;
 хотѣ- (0:1): хотѣни 68.9б;
 цѣн- (1:0): цѣнѣ 33.5а.

Навели смо исцрпно материјал о јату код наших писара (што не искључује могућност превида неког примера) зато што је третман јата нужно посебно имати у виду при раду на филолошкој реконструкцији протографа Душановог законика. Наиме, 1956. године објављена је студија Милке Ивић³ о јату у Душановом законнику, у којој је утврђено, према стању у неколико преписа, да је већ у протографу Законика постојао један специфични поремећај употребе јата, који се у преписима манифестује као ширење јата ван етимолошких позиција у положају иза сонаната, нарочито крајњих, и нарочито иза *в*; такође се јат ширило иза сугласника *џ*.

Наши струшки писари представљају у погледу третмана јата битно различите случајеве. За писара А се може рећи да начелно правилно употребљава јат у етимолошким позицијама. Изузеци се у ствари могу објаснити утицајем старословенских норми (гдѣ, вратѣн'ци поред врат'ѣн'ци, можда и -ѣху Лпл.), а пада у очи да примере *втрѣцѣхъ* и *нѣр'псѣхъ* срећемо у наслову (и *Братѣн'ци* срећемо као иницијалну реч у члану), што би могло значити да је у предлошку било и више екавизама, а да је писар А делимично обнављао јат, вероватно према свом језичком осећању. — За писара Б карактеристична је, напротив, интензивна екавизација етимолошког *ѣ*.

Значајно је да оба писара, упркос тако различитом односу према јату, потврђују постсонантски поремећај употребе јата, што сведочи да је М. Ивић тачно идентификовала ту појаву као својство протографа. Тако код писара А налазимо: *поставѣ* 7.1б, *вѣ^Авса* (тј. педепса, казни) 7.2а, *Мѣроп'хѣмъ* (опет грцизам и опет иницијална реч) 26.2а; ако је писар доиста чувао *ѣ* у свом говору, могли бисмо претпоставити да је таквих случајева било у предлошку и знатно више.

Код писара Б таквих је примера знатно више, и то иза *в*, *р* (ван тога само: *лювѣ* 61.8б, *мѣроп'хѣмъ* 85.11б, можда и *вѣнѣдѣ* 75.10а):

ц(а)рѣвѣ 40.6а	повѣдѣ 49.7б	терѣ 88.12а
впѣвѣ 41.6а	вѣчѣра 79.11а	гоуѣсѣрѣ 99.14б
оуѣдѣвѣ 41.6б	повѣлѣло 84.11б	прѣ (3. љл. љрез.) 45.6б
позѣвѣ 46.6б	повѣлѣва 85.11б	103.15а
впѣвѣ 64.9а	вѣли 94.13б	ц(а)рѣвѣ 61.8б

³ Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I, 127—145.

д) за посебно ширење секвенце **ѣ** тешко је дати сигурније објашњење (фреквенција у протографу? неко калиграфско комбиновање **ѣ** и **ѣ**?), док је за обнављање одн. ширење **ѣ** (што видимо код струшког писара Б) вероватно највише заслужна лигатура „ѣ“, која је у и поменутој повељи врло честа (10 примера);

ђ) ширење секвенце **ѣ** (које не документују ни повеља ни Струшки препис) у каснијим преписима могло се заснивати на раном поремећају употребе јата у овој позицији (дублетизам **гдѣ/гдѣ** и сл.), али и на калиграфским мотивима, јер се горе сужено слово погодно допуњава с пречкицом јата (у овој позицији струшки писар А радо употребљава јат са ниско постављеном пречкицом, попуњавајући тако белину поред слова **д**);

е) преписивачи Законика обнављали су етимолошко јат према ортографској традицији, а неки од њих — као наш писар А — можда и према језичком осећању.

6

Подударност контраста у употреби јата са графичким разликама у секцијама наших писара чини непотребним даље доказивање писарског двојства у Струшком препису. Остаје питање како су се наши писари односили према свом предлошку, тј. у којој се секцији верније чува старије стање текста. У погледу употребе јата пракса писара Б ближа је стању у повељи коју узимамо као аналогију протографу Законика⁴, а до истог закључка води нас и упоређење употребе форманта *oī/od*: за повељу и писара Б карактеристично је **ō**, док је код писара А доследно **ō**; у употреби омеге, међутим, стању у повељи је ближи текст писара А.

Требало би да ово индентификовање писарских секција ублажи постојећу скепсу у погледу писмености и писарске културе и сигурности „струшког писара“, јер се оно што је изгледало као недоследност идентификује као напоредност различитих ортографских система. У Струшком препису, а нарочито код писара А, налазимо елементе једног од најдорађенијих образаца старосрпске ортографије, веома рационализовану модификацију традиционалног словенског система. Одсуство **ѣ**,

⁴ Било би пожељно (и за рад на филолошкој реконструкцији протографа законика веома корисно) да се у Академијин зборник преписа Законика укључи и снимак ове повеље (ако је сачувана) — ако не као пример писма првог писара. Законика, а оно бар као ортографски узорак несумњиво близак протографу.

ъ и знакова за назале, замена старословенског шт, жд, потпун и практично доследно примењен систем јотованих вокала (у који као да се уводе и ѡ и ѣи — тип коукѣи), радикално растерећење текста од слабих јерова уз правилну употребу у јакој позицији (типови: злѡ, стар'ци, тѣм'ница), правилна употреба јата (код писара А) — чине ову ортографију веома прилагођеном језику световне, цивилне комуникације тога доба, чији најзначајнији узорак представља Законик цара Душана.